

Yu. A. Chernobrov

FORMATION OF UKRAINIAN SYNTACTIC TERMINOLOGY: NATIONAL PRINCIPLES IN 20 – 30^{IES} OF THE 20TH CENTURY

The article deals with peculiarities of Ukrainian syntactic terminology formation in 20 – 30^{ies} of the 20th century. The role of Ukrainian linguists in terminological creating on the basis of the national language is shown.

Key words : historical terminology, linguistic term, Ukrainian syntactical terminology.

УДК 811.161.2'366

І. А. ЯРОШЕВИЧ
(Київ, Україна)

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ВІДНОШЕННЯ В СИСТЕМІ
ТЕРМІНІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПОНЯТЬ УКРАЇНСЬКОГО
ДІЄСЛОВА (РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ОГЛЯД)**

У статті простежено процес формування й усталення термінів у сфері українського дієслова в період випрацювання термінологічного апарату на національній живомовній основі періоду другої пол. XIX – поч. XX ст., зокрема зосереджено увагу на виявленні лексико-семантичних відношень у системі зазначених термінів.

Ключові слова : термін, граматична категорія, граматична форма, лексико-семантичні відношення, синонімія, омонімія, антонімія, терміни-дублети.

Сучасна мовознавча наука особливу увагу приділяє проблемі системності мови, у тому числі й термінотворенню, яке забезпечує активне функціонування мови в усіх сферах суспільного життя її носіїв. Саме терміни допомагають здійснювати основну пізнавально-інформативну функцію мови, пов'язану із закріпленням і збереженням нагромаджених людством знань про об'єктивну дійсність у всіх її проявах. Як атрибут наукового пізнання терміни є результатом цілеспрямованої регулятивної діяльності науковців і фахівців у тій чи тій галузі знань.

У колі величезної кількості виокремлюваних терміносистем і підсистем особливе місце посідає граматична терміносистема з її підсистемами – морфологічною, синтаксичною і словотвірною. Вона є однією з найдавніших і найважливіших у системі освіти, найдієвішим засобом, за допомогою якого можна було здобути всі інші знання [3, с. 35]. Тож популяризації граматики, її основних понять і випрацюваних термінів, що позначали ці поняття, в усі періоди функціонування мови приділяли велику увагу. Зокрема, в античних греко-латинських граматиках уже було закладене теоретичне обґрунтування

І. А. ЯРОШЕВИЧ, 2017

виокремлення двох основних розділів граматики – морфології та синтаксису, описові її поняття і створено відповідні терміни на позначення цих понять. Учення про граматичний лад мови засвоїли та перенесли на слов'янський мовний ґрунт українські граматисти XVI – XVII ст. Л. Зизаній, М. Смотрицький, І. Ужевич. Перші граматичні праці, що з'явилися на теренах України, як відомо, були присвячені описові граматичної системи церковнослов'янської мови староукраїнської редакції, а отже, і жививані в них частково скальковані з античних джерел, але більшою мірою новостворені терміни відбивали семантичні та структурні особливості цієї мови. Переконливим свідченням науковості вдало створених термінів може слугувати те, що більшість із них у незміненому або вдосконаленому графіко-орфографічному вигляді функціонує й досі у багатьох слов'янських терміносистемах [Там само, с. 144 – 145].

Не потребує доказу той факт, що чим вищого ступеня у своєму розвитку досягає наука, тим більшою кількістю нових понять вона оперує. У зв'язку з поглибленим розумінням мовних явищ та різними підходами до їх вивчення закономірно виникають і відповідні терміни на позначення цих понять.

На всіх етапах розвитку граматичної думки в Україні вдосконалювалися знання про граматичний лад української мови, розширювався його поняттєво-термінологічний апарат. Інша річ, що лише деякі з вдало створених термінів набували згодом ознак нормативності, закріплювалися в джерелах із граматики, а інші – так і залишалися авторськими новотворами.

Особливо помітним явищем у цьому плані є граматична термінологія, яку засвідчують створені в західноукраїнських (а пізніше і в східноукраїнських) землях українські граматики другої половини XIX – початку XX ст., у яких уперше було порушене питання про створення питомо української національної термінології, що мала ґрунтуватися на живомовній основі, свідомо відмова від більшості церковнослов'янських термінів традиційно вживаних у тогочасній граматичній літературі.

Враховуючи вагомі теоретичні надбання своїх попередників, зрідка навіть паралельно оперуючи деякими створеними ще за старої доби термінами, автори перших українських граматик (переважно шкільних) орієнтувалися на живомовну стихію, на внутрішні ресурси української мови, створюючи нові терміни, отже, прагнули, за влучним висловленням І. Огієнка, утвердити щодо них “українську форму і зміст” [4, с. 39].

Національне в термінології зазначеного періоду іноді стихійно, але більшою мірою цілеспрямовано випрацьовувалося в граматиках української мови Т. Глинського, М. Осадци, П. Дячана, О. Партицького, С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера, П. Залозного, Г. Шерстюка, Є. Тимченка, А. Кримського, В. Сімовича та ін.

У дослідженні зосереджуємо увагу на виявленні лексико-семантичних відношень у системі термінів на позначення основних понять українського дієслова. З-поміж інших частин мови дієслово разом з іменником вирізняється не лише своєю центральністю, а й чи не найбільшою кількістю граматичних категорій і форм, що зумовило вибір саме цього об'єкта вивчення, на термінологічному матеріалі якого найбільш виразно простежуються лексико-семантичні процеси.

Характерною особливістю термінотворчого процесу другої половини XIX – початку XX ст. була свідомо відмова авторів граматик від традиційно вживаних церковнослов'янських термінів, що стали нормативними в російському

мовознавстві, на зразок *глаголь*, *время*, *наклоненіє*, *залоґь*, *спряженіє* та ін., і заміна їх питомо українськими, які відрізнялися як лексичними, так і словотвірними особливостями.

Пошук нових термінів відбувався здебільшого за рахунок надання загальноживаним словам (на зразок *стан*, *вид*, *спосіб*, *під*) термінологічних значень і творення від них похідних терміноодиниць за допомогою питомо українських словотворчих афіксів, основоскладання, словоскладання тощо.

Виразну групу, безперечно, становили і так звані “штучно вигадані слова”, авторські терміни-оказіоналізми, на зразок *спряжіння* (на позначення поняття дієвідмінювання дієслів), *чинність* (на позначення категорії стану), *імена дієсловові* (на позначення недієвідмінюваних форм дієслова) тощо.

Як зауважувала дослідниця української граматичної термінології Н. А. Москаленко, між авторами різних граматик другої половини XIX – початку XX ст. не було чіткої узгодженості щодо творення термінів, а тому нерідко на позначення того самого поняття паралельно з одним новоствореним терміном подавали й інші, ніби спеціально даючи користувачам можливість вибору, що вело до варіантності, синонімії, багатозначності й омонімії – явищ, не бажаних у термінології, оскільки в такому разі одним терміном позначали різні наукові поняття [2, с. 42].

Далі простежимо, як формувалася система термінів у сфері українського дієслова та які лексико-семантичні відношення в ній можна спостерігати.

Термін *дієслово* вперше зафіксовано в “Практичній граматиці німецької мови” невідомого автора, опублікованій українською мовою у Відні в 1862 році. Цей термін справедливо вважають досить вдалим, оскільки, як зауважує І. Р. Вихованець, він “чітко окреслює семантичну своєрідність частини мови, спрямованої на вираження дії” [1, с. 5]. Хоча більшість авторів граматик сприйняли цей термін, однак подавали його в дещо видозміненому фонемному варіанті, зокрема: *дієслѡва* (С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер), *дѣслово* (П. Дячан, Г. Шашкевич), *дієслов* (І. Нечуй-Левицький). Оскільки над граматистами зазначеного періоду все ще тяжіла церковнослов’янська традиція, у термінології нерідко поряд із питомо українським терміном *дієслово* подавали і церковнослов’янський *глаголь* як синонімічний відповідник. А. Кримський у своїй граматиці навіть надавав перевагу останньому, хоча й не заперечував паралельно вживаного, за його висловлюванням, “галицького варіанта”. Відомі й інші терміни, що дублювали назву цієї частини мови, а саме: *часівник* (Є. Тимченко), *часослово* (О. Партицький), *слово часове* поряд із терміном *часівник* (М. Грунський).

В “Українському словничку з короткими правилами правопису” Г. Голоскевича (1918 р.) та в проекті “Українського правопису” (1926 р.) рекомендовано до вжитку як нормативний лише термін *дієслово*, усі інші його варіанти було відкинуто.

Низку термінів-дублетів із різним фонемним вираженням зафіксовано також на позначення поняття словозміни дієслів, зокрема: *відміна*, *одміна*, *отмѣна*, *водмѣна* (М. Осадца, П. Дячан, В. Сімович, С. Смаль-Стоцький, Т. Гартнер). Цим терміном позначали як словозміну імен, так і словозміну дієслова, тоді як у сучасних дослідженнях на позначення словозміни іменних частин мови

використовують термін *відмінювання* та *відміна*, а для словозміни дієслів – *дієвідмінювання* і *дієвідміна* [5, с. 76 – 77, 153].

Відомі й інші терміни на позначення словозміни дієслів: *дієзміна* (П. Залозний, Г. Шерстюк, П. Горецький та І. Шаля), *спряжіння* (І. Нечуй-Левицький, І. Панькевич), *часування* паралельно із запозиченим із латинської мови *кон'югація* (Є. Тимченко, М. Грунський).

Термін *вид* на позначення дієслівної категорії у сучасному розумінні – явище порівняно пізнє. Уперше його вжив ще М. Смотрицький, але з іншим значенням. Як зауважує історіограф українського мовознавства В. В. Німчук, “шлях до сучасного розуміння категорії виду дієслова був дуже довгий і складний. До середини XIX ст. термін *вид* вживався стосовно словотвору дієслова” [3, с. 115]. Протягом тривалого періоду термін *вид* використовували також на позначення часових і способових форм дієслова (та для інфінітива *неозначений вид*) [Там само]. Отже, у цьому випадку йдеться про полісемію терміна *вид*. У граматиках початку XX ст. на позначення цієї граматичної категорії зафіксовано назву *тривання* (П. Залозний), що її не сприйняли інші граматисти. Наукове визначення категорії виду вперше сформулював Є. Тимченко та ввів до наукового обігу двослівні терміни-антоніми – *доконаний вид* та *недоконаний вид*, як у сучасній термінології.

О. Синявський для протиставлення видових пар оперував однослівними термінами *доконаність* / *недоконаність*. Оскільки у визначенні сутності поняття *вид дієслова* все ще не існувало єдності думок граматистів, дехто навіть уникав використання терміна *вид* і замість нього вживав узагальнювальний термін *дійство*. Зокрема І. Панькевич застосовував його і щодо видової опозиції (*доконане* / *недоконане дійство*), і щодо категорії стану (*дійство діяльне* / *дійство страдалне*), що вказує на омонімію цього терміна.

Усталений у сучасній граматичній термінології термін *спосіб*, яким позначають поняття модальності дії (її реальності чи ірреальності), уперше зафіксовано у згадуваній граматиці Т. Глинського. Цей термін у фонемному варіанті *способь* пізніше використав М. Осадца. Без будь-яких змін ним скористалися й інші граматисти досліджуваного періоду – П. Дячан, О. Партицький, В. Сімович, П. Залозний, Г. Шерстюк, С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер та ін. Щоправда, деякі граматисти як синонімічний відповідник усе ще подавали і створений М. Смотрицьким термін *наклоненіє* у фонетичному варіанті *наклоненя* (О. Огоновський, І. Панькевич). Не було єдності думок авторів тогочасних граматик і щодо термінів на позначення способових форм. У граматиці С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера запропоновано такі, зокрема, терміни: *прямий спосіб*, *приказовий* і *можливий*. Є. Тимченко *прямий спосіб* замінив на *дійсний*, *приказовий* – на *вольовий*, а *можливий* на *гаданий*. З-поміж них лише термін *дійсний спосіб* набув кодифікованого характеру в сучасній термінології, а також створений І. Нечуєм-Левицьким термін *умовний спосіб*, усі інші, а також *загадувальний*, *часовий* і *необзначений* так і залишилися авторськими новотворами. Термін *наказовий спосіб* уперше вжив М. Левицький (1918 р.) поряд із термінами *спосіб прямий*, *можливий* і *неозначений*. Терміном *необзначений* (*неозначений*) *спосіб* позначали неозначену форму дієслова – інфінітив, про що свідчать приклади, наведені в ілюстраціях до теоретичного викладу матеріалу граматик. Із цього випливає, що між граматистами все ще існували певні розбіжності в

поглядах на сутність категорії способу і її графемного складу, що вплинуло і на термінологічне вираження понять.

Значні відмінності спостерігаємо і в термінологічному вираженні категорії часу та її компонентів – графем. Власне український термін *час* на позначення дієслівної категорії замість церковнослов'янського *время* вперше зафіксовано в граматиці Т. Глинського. Цілком зрозуміла семантика цього терміна сприяла його поширенню у більшості граматик досліджуваного періоду. Певні розбіжності спостерігаємо лише щодо кількості й термінологічного вираження часових форм. Чотирикомпонентний (замість трикомпонентного) склад часових форм уперше схарактеризував Є. Тимченко, позначивши їх термінами: *теперішній час*, *минулий*, *передминулий* і *прийдучий* (у П. Залозного – *давноминулий* і *будучий*). Термін *майбутній час* уперше зафіксовано в проекті “Українського правопису” 1926 р., а його синонімічні відповідники *час прийдучий*, *будучий*, *прийдешний* запропоновано вилучити з ужитку, як і створені С. Смаль-Стоцьким і Т. Гартнером та В. Сімовичем терміни у формі абстрактних іменників із суфіксом *-ість* – *теперішність*, *минулість*, *давноминулість*, *передминулість*. Невмотивованим відхиленням від нормативно закріплених термінів є наявність у навчальному посібнику “Українська мова” М. Наконечного термінів-дублетів: *теперішній час* і *теперішність*, *минулий час* і *минулість*, *передминулий час* і *передминулість*.

На позначення дієслівної категорії *стану* Л. Зизаній і М. Смотрицький створили два терміни-дублети: *зalogь* і *родь глагола*. Обидва терміни зафіксовано і в граматиках аналізованого періоду М. Осадци, Г. Шашкевича, О. Партицького. Через малозрозумілу семантику поняття і терміна *зalogь* у деяких граматиках відсутній опис цієї граматичної категорії, а лише вжито стосовно неї терміни – *діяльні* та *страдальні дієслова* (В. Коцовський та І. Огоновський). Власне український термін *стан* уперше зафіксовано в граматиці С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера. Однак спочатку не всі граматики його сприйняли. Наприклад, у популярній в західноукраїнських землях граматиці І. Панькевича на позначення цієї категорії вжито термін *дійство* паралельно з терміном *зalog*. Є. Тимченко створив термін *чинність*, відповідно розрізняв *активну* і *пасивну* (або *терпну*) *чинність*. На позначення взаємопов'язаних форм категорій стану в граматиках зазначеного періоду зафіксовано різну їх кількість (від двох до чотирьох). Поняття активного стану позначали терміном *прямий стан*, а пасивного – *страдальний стан*. У складі цієї категорії, крім названих, у проекті “Українського правопису” 1926 р. пропонували й інші – *зворотний*, *неперехідний* і *обопільний*, однак два останні так і не набули нормативності.

Аналіз лексико-семантичних відношень у системі термінів на позначення основних дієслівних категорій і форм дає можливість зробити такі висновки. У процесі розвитку граматичної думки від найдавнішого періоду до другої половини ХІХ – початку ХХ ст. включно перед мовознавцями виразно поставала складна проблема творення термінів, що адекватно відбивають сутність понять. Особливо важливого значення вона набула у зв'язку зі свідомою відмовою граматистів користуватися термінологічним здобутком, засвідченим у давніх граматиках церковнослов'янської мови, та прагненням створити свою власну українську термінологію на рідномовній основі, яка б відбивала національну специфіку української мови. З цією метою автори граматик досліджуваного

періоду хоч зрідка і використовували традиційно вживаний у граматичних працях своїх попередників церковнослов'янський термін, однак поряд із ним подавали не один, а іноді й кілька нових, створених на свій розсуд, відповідно до своїх власних уподобань, іноді навіть ігноруючи тим змістом, який вкладали в розуміння поняття і терміна, що його позначали. Тому термінологію цього періоду характеризувала неусталеність структури новостворених термінів, зумовлена наявністю у різних авторів лексичних, фонетико-графічних, словотвірних варіантів термінів на позначення одного і того самого поняття. Водночас орієнтація граматистів на власні мовні ресурси відбивала прогресивну тенденцію термінотворення, оскільки сприяла становленню і розвитку української національної термінології в цілому. Досить виразно в аналізованих граматиках простежуються явища синонімії, багатозначності, омонімії, антонімії, які, з одного боку, ускладнювали термінотворчий процес, а з іншого – надавали фахівцям можливість відбору семантично й структурно найбільш вдалих терміноодиниць, що поступово набували кодифікованого закріплення в граматичній терміносистемі української мови.

1. *Вихованець І.* Студії про частини мови // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. – К., 2005. – Вип. VI. – С. 3 – 7.
2. *Москаленко Н. А.* Нарис історії української граматичної термінології. – К., 1959. – 224 с.
3. *Німчук В. В.* Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. [монографія] / В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1985. – 222 с.
4. *Огієнко І.* Українська граматична термінологія : Історичний словник з передмовою про її розвиток. – К., 1909. – С. 38 – 79.
5. Українська мова. Енциклопедія / [редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін. [2-е вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана. – 2004. – 833 с.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Голоскевич – *Голоскевич Г.* Український словничок з короткими правилами правопису. – К., 1918. – 190 с.

Горецький – *Горецький П., Шаля І.* Українська мова. Практично-теоретичний курс. – К., 1929. – 336 с.

Гр. 1917 – Граматична термінологія і правопис, ухвалені Комісією мови при Українському товаристві шкільної освіти в Києві. – К., 1917. – 20 с.

Грунській – *Грунській М. К.* Украинская грамматика. – К., 1918. – 131 с.

Дячан – *Дячан П.* Методична граматики языка малорусского. – Львів, 1865. – 143 с.

Залозний – *Залозний П.* Коротка граматики української мови. – Ч. I. – Полтава, 1906. – 63 с.

Коцовский – Методична граматики рускої мови. Уложили В. Коцовский і І. Огоновский. Вид. 2-е. – Львів, 1904. – 98 с.

Крымскій – *Крымскій А.* Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья. – М., 1907. – Т. II. – 144 с.

Левицький – *Левицький М.* Українська граматики для самонавчання. – Ромни, 1918.

Наконечний – *Наконечний М.* Українська мова. – Х., 1929. – 112 с.

Нечуй-Левицький – *Нечуй-Левицький І. С.* Граматики українського языка. Ч. 1–2, Етимологія. – К., 1913. – 166 с.

Огоновський – *Огоновський О.* Граматика руского языка для школь середныхъ. – 1889. – 115 с.

Панькевич – *Панькевич І.* Граматика руського языка. – Мукачево, 1922. – 215 с.

Синявский – *Синявский О.* Украинский язык. – Х., 1923. – 120 с.

Сімович – *Сімович В.* Практична граматика української мови. – Раштат, 1918. – 584 с.

Смаль-Стоцький – *С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер.* Руска граматика. – Львів, 1893. – 180 с.; 2-е вид. – Відень, 1913; 3-є вид. – Львів-Відень, 1914. – 202 с.

Тимченко – *Тимченко Є.* Українська граматика. – К., 1907. – 179 с.

Шерстюк – *Шерстюк Г. П.* Коротка граматика для школи. – Полтава, 1907. – 54 с.

I. A. Yaroshevych

LEXICAL AND SEMANTIC RELATIONS IN THE SYSTEM OF DEFINITIONS FOR DESIGNATION OF UKRAINIAN VERB TERM (RETROSPECTIVE REVIEW)

The article traces the formation and institutionalization of terms of Ukrainian verbs during the elaboration of terminological apparatus on the basis of the mother tongue during XIX – early. XX century., focuses attention on identifying lexical and semantic relations in the system of terms to describe the basic concepts of Ukrainian verbs.

Key words: term, grammatical category, grammatical form, lexical and semantic relations, synonymy, homonymy, antonyms, term-doublers.